

Modernism in Uniform. Investment Activities of the Military Accommodation Fund (Fundusz Kwaterunku Wojskowego FWK) in the Eastern Borderlands of the Second Polish Republic

Keywords: Military Accommodation Fund, Eastern Borderlands, officers' houses, non-commissioned officers' houses, housing estate in Trauguttowo

Abstract

The subject of the article is the investment activity of the Military Accommodation Fund in relation to the so-called Kresy Wschodnie / Eastern Borderlands (eastern territories of interwar Poland). The aim of the research was presenting these investments, their functions and locations, focusing on issues related with the architectural stylistic forms, with quality of the implemented facilities and with the current state of preservation. The need to discuss these issues is justified by the importance of the MAF investment as an element of Polish cultural heritage abroad, as well as the threat related to the current political situation in Eastern Europe.

In 1925, the Sejm adopted an act under which every officer and married non-commissioned officer was entitled to a service apartment. In July 1927, the MAF was established, the purpose of which was the construction of residential facilities for servicemen, their maintenance and conservation. The MAF construction stood out from the interwar investments not only in terms of quantity, but also in terms of quality. Reliability and professionalism of workmanship, large apartment sizes and high quality of finishing works meant that MAF housing construction

a very good reputation, and the projects were treated as models for residential buildings designed at that time. The MAF did not formulate precise guidelines on the stylistic character of the designed facilities, so their buildings represent different architectural tendencies, functioning in parallel in the first years. It was only in the 1930s that modernist solutions came to the fore. To streamline the construction process, it was decided to develop repeatable designs, following the example of solutions used in the 1920s. Independently of this, individual solutions and architectural concepts were also designed, each time obtained through public competitions.

The eastern voivodeships were the most neglected in terms of housing, so the construction of facilities in the borderland garrison towns was treated as a priority. Of the 219 objects completed in the years 1928-1937, 130 – i.e. 60% – were built in the Eastern Borderlands. They included 17 repeatable projects, 11 individual projects, as well as a large MAF housing estate in Trauguttowo near Brest. Some of these facilities were destroyed as a result of the war or in the post-war period. Most of them have been preserved to this day, but their current condition vary.

Michał Pszczółkowski, DSc in the field of architecture, Associate Professor at the Academy of Fine Arts in Gdańsk and the University of Zielona Góra. Author of numerous publications on the history of architecture and monument protection, with particular emphasis on the heritage of the 20th century. ORCID: 0000-0002-2459-2130. Contact: michal.pszczolkowski@asp.gda.pl.

Michał Pszczółkowski

Akademia Sztuk Pięknych, Gdańsk, Polska
Uniwersytet Zielonogórski, Zielona Góra, Polska

Modernizm w mundurze. Działalność inwestycyjna Funduszu Kwaterunku Wojskowego na Kresach Wschodnich II Rzeczypospolitej

Słowa kluczowe: Fundusz Kwaterunku Wojskowego, Kresy Wschodnie, domy oficerskie, domy podoficerskie, kolonia mieszkaniowa w Trauguttowie

10 grudnia 1933 roku w salach kasyna garnizonowego przy al. Szucha w Warszawie odbył się wernisaż wystawy „Budownictwo wojskowe”. Wśród licznie prezentowanych obiektów – zarówno historycznych, przejmowanych przez armię polską, jak i nowych inwestycji różnego rodzaju – szczególną uwagę zwracały nowoczesne bloki mieszkaniowe dla oficerów i podoficerów, realizowane przez Fundusz Kwaterunku Wojskowego (FKW). Na ich temat pisano, że: *idą one naogół po linii nowoczesnej prostoty, odrzucają balast zbędnych ozdób (...). Z każdej zaprojektowanej budowli przebija zdrowa tendencja sprzęgnięcia celowości z pięknem, czy może, właściwiej mówiąc, wydobycia piękna przez twórcze i artystyczne potraktowanie tej celowości*¹.

Temat działalności inwestycyjnej FKW nie doczekał się dotąd opracowania monograficznego, a w badaniach historycznych jest podejmowany rzadko i niewspółmiernie do znaczenia tej instytucji jako największego inwestora w polskim budownictwie mieszkaniowym lat międzywojennych². Nikły i przyczynkowy jest też stopień opracowania wspomnianej problematyki w odniesieniu do tzw. Kresów Wschodnich³. Potrzeba omówienia tego aspektu działalności FKW w ramach choćby artykułu jest jednak ze wszechmiar uzasadniona z uwagi na jej znaczenie dla polskiego dziedzictwa kulturowego poza granicami kraju, a także na zagrożenie związane z aktualną sytuacją

polityczną w Europie Wschodniej. Jest to też głównym celem niniejszego artykułu.

W tekście skoncentrowano się na kwestiach związanych z jakością architektoniczną realizowanych obiektów i obecnym stanem zachowania. Na potrzeby opracowania tematu wykorzystano drukowane materiały źródłowe – przede wszystkim bogato ilustrowane sprawozdania FKW z kolejnych etapów działalności⁴. Jest to materiał niezwykle cenny z punktu widzenia historii architektury, publikowano w nim bowiem rysunki projektowe, profesjonalnie wykonane fotografie, a także podawano szczegółowe informacje na temat projektantów i czasu budowy. Konieczna była jednak konfrontacja tego materiału z innymi źródłami ze względu na błędy i nieścisłości, pojawiające się w tego typu opracowaniach. Wykorzystano także literaturę przedmiotu (w tym ukraińsko- i rosyjskojęzyczną⁵). Problem stanu zachowania został opracowany na bazie dokumentacji fotograficznej, wykonanej w trakcie wizyt studyjnych w ostatnich latach.

Fundusz Kwaterunku Wojskowego – kontekst historyczno-architektoniczny

W pierwszych latach niepodległości służba budownictwa wojskowego nie podejmowała działań w zakresie obiektów mieszkaniowych, priorytetem inwestycyjnym były powiem potrzeby liniowe: umocnienia wojskowe, koszary, magazyny, składnice materia-

1. B. Mańkowski, Recenzje i krytyki. „Domy mieszkalne Funduszu Kwaterunku Wojskowego”, „Czasopismo Techniczne” 1935, nr 9, s. 151.

2. M.in.: J. M. Łobocki, *Architectura militaris polona 1918-1978*, [w:] *Architektura i urbanistyka w Polsce 1918-1978*, W. Puget (red.), Warszawa 1989, s. 93-107; *Klucz do kwatery. Historia mieszkalnictwa wojskowego w Polsce*, Warszawa 2014; A. A. Wagner, *Architektura mieszkaniowa Warszawy w okresie międzywojnia na przykładzie realizacji Spółdzielni Budowlano-Mieszkaniowych, Funduszu Kwaterunku Wojskowego i Warszawskiej Spółdzielni Mieszkaniowej, powstałych w rejonie Pola Mokotowskiego*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki” 2021, nr 2, s. 70-74; A. Szmelter, *Wielorodzinny dom mieszkalny Funduszu Kwaterunku Wojskowego dla oficerów przy ulicy Koszykowej w Warszawie projektu Romualda Gutta i Józefa Jankowskiego, 1931-33. Urbanistyka i architektura*, „Studia do Dziejów Architektury i Urbanistyki w Polsce” 2022, nr 5, s. 87-113.

3. M. Pszczółkowski, *Kresy nowoczesne. Architektura na ziemiach wschodnich II Rzeczypospolitej 1921-1939*, Łódź 2016.

4. *Domy mieszkalne Funduszu Kwaterunku Wojskowego. Sprawozdanie 1927-1930* (dalej: *Sprawozdanie 1927-1930*), Warszawa 1930; *Domy mieszkalne Funduszu Kwaterunku Wojskowego. Sprawozdanie 1930-1933* (dalej: *Sprawozdanie 1930-1933*), Warszawa 1933; *Sprawozdanie Funduszu Kwaterunku Wojskowego 1927-1937* (dalej: *Sprawozdanie 1927-1937*), Warszawa 1938.

5. О. Михайлишин, *Розвиток типології житла на Волині у 1920-30-х роках на прикладі забудови кварталів для військовослужбовців*, w: *Сучасні проблеми архітектури та містобудування*, М. Дьомін (red.), Луцьк 2009, s. 380-390; С. Кивачук, А. Березюк, *Траугуттово в Бресте (1938-39 гг.): градостроительные и архитектурно-планировочные особенности*, w: *Архитектура во времени и пространстве: материалы международной научно-практической конференции, 29 апреля 2021 г.*, Минск 2021, s. 64-67; Т. Панченко, С. Кивачук, *Жилые планировочные образования 1930-х гг. в Западных регионах*, w: *Архитектура: сборник научных трудов*, А. Сардаров et al. (red.), Минск 2023, s. 58-64.

1. Inwestycje Funduszu Kwaterunku Wojskowego w latach 1927-1937 (źródło: Sprawozdanie Funduszu Kwaterunku Wojskowego 1927-1937, Warszawa 1938, s. XXXVII)

1. Investments of the Military Accommodation Fund in the years 1927-1937 (source: Sprawozdanie Funduszu Kwaterunku Wojskowego 1927-1937, Warszawa 1938, p. XXXVII)

łów i sprzętu wojennego. Dopiero w 1925 roku Sejm przyjął ustawę, na mocy której każdemu oficerowi i żonatomu podoficerowi zawodowemu przysługiwało mieszkanie służbowe⁶. Ze względu na brak możliwości pełnej realizacji tego zobowiązania na bazie dostępnych zasobów, zdecydowano o podjęciu państwowego programu budowy odpowiednich budynków. W lipcu 1927 roku przy Ministerstwie Spraw Wojskowych utworzono Fundusz Kwaterunku Wojskowego. Celem Funduszu była budowa obiektów mieszkalnych dla wojskowych oraz kontynuacja budów już rozpoczętych z innych środków Ministerstwa Spraw Wojskowych, a także utrzymanie i konserwacja zrealizowa-

nych obiektów. Pierwsze realizacje powstały w 1928 roku, w następnych latach systematycznie oddawano do użytku kolejne. Ogółem w latach 1928-1937 wybudowano ponad 2 mln m³ kubatury mieszkaniowej (il. 1), z czego ponad 460 tys. m³ w najlepszym 1929 roku⁷. Inwestycje prowadzono nieprzerwanie do końca lat międzywojennych, za lata 1938-1939 brakuje jednak danych, ostatnie sprawozdanie ukazało się bowiem w 1937 roku.

Budownictwo FKW wyróżniało się na tle inwestycji międzywojennych nie tylko pod względem ilościowym, ale i jakościowym. Prywatne firmy budowlane, którym powierzano wykonawstwo w trybie przetargowym, starały się o najwyższą jakość, rozumiejąc

6. Ustawa z dnia 15 lipca 1925 r. o zakwaterowaniu wojska w czasie pokoju, Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej 1925, nr 97, poz. 68.

7. Sprawozdanie 1927-1937, op. cit., s. 20, 23.

nie tylko wizerunkowe znaczenie inwestycji z punktu widzenia państwa. Istotny był także prestiż i wiarygodność finansowa inwestora, a co za tym szło – perspektywa dalszej, lukratywnej współpracy. Solidność i profesjonalizm wykonawstwa, duże metraże mieszkań oraz wysoka jakość prac wykończeniowych powodowały, że budownictwo mieszkaniowe FKW cieszyło się bardzo dobrą opinią, a realizacje były traktowane jako wzory dla projektowanych wówczas cywilnych obiektów mieszkalnych. Warto podkreślić, że zasady organizacji budowy i stosowanej przez FKW polityki finansowej były pozytywnie oceniane także w okresie powojennym⁸.

Dla usprawnienia procesu budowlanego zdecydowano o opracowaniu projektów powtarzalnych – tzn. pewnych typów budynków mieszkalnych, które później stosowano w kilku lokalizacjach. Decyzja ta inspirowana była wzorami rozwiązań stosowanych w latach dwudziestych m.in. w budownictwie szkolnym czy mieszkaniowym dla urzędników (np. domy w urzędniczych koloniach mieszkaniowych na Kresach Wschodnich: m.in. projekt domu starosty autorstwa Jerzego Beilla został zastosowany w Nowogródku, Baranowiczach, Nieświeżu, Słonimiu, Drohiczynie, Stołpcach, Wołożynie i Lidzie, a także projekt domu dwurodzinnego autorstwa Juliusza Kłosa zrealizowany w Duniłowiczach, Brasławiu, Głębokiem, Plissie, Zalesiu, Hermanowiczach i Szarkowszczyźnie). Niezależnie od tego projektowano także rozwiązania indywidualne, pozyskując każdorazowo koncepcje architektoniczne w drodze konkursów publicznych⁹. Należy podkreślić, że były to pierwsze w kraju konkursy w dziedzinie typowego budownictwa mieszkaniowego. Obiekty rozwiązywano zwykle w postaci wolnostojącej, a pod względem rozwiązania funkcjonalnego reprezentowały typ zabudowy sekcyjnej, złożony najczęściej z dwóch sekcji obejmujących po dwa do czterech mieszkań na każdej kondygnacji, skoncentrowanych wokół klatki schodowej. Zróżnicowanie mieszkań na oficerskie i podoficerskie polegało na ich wielkości (dla rodzin oficerskich przewidziane były mieszkania z trzema pokojami, podoficerskie dysponowały dwoma pokojami, każdorazowo z kuchnią i łazienką z toaletą), ale także na standardzie wyposażenia: dla mieszkań oficerskich planowano np. podłogi parkietowe, a ściany łazienek wykładano płytkami glazurowymi, podczas gdy podłogi mieszkań podoficerskich wykonywano z heblowanych desek sosnowych, wanny w łazienkach montowano krótsze, a ściany łazienek malowano farbą olejną¹⁰.

FKW nie sformułowało precyzyjnych wytycznych na temat charakteru stylowego projektowanych obiektów, *wychodząc z założenia, że myśl twórcza nie da się gwałtem wtłoczyć w łożysko najlepiej nawet opracowanej doktryny, i że wszelkie szablony możliwe są do utrzymania tylko przez czas bardzo krótki, nic*

*zaś nie powstrzyma myśli ludzkiej w dążeniu naprzód do ideału*¹¹. Ograniczono się do ogólnych zaleceń maksymalnej ekonomiczności i jak najdalej posuniętej normalizacji typów mieszkań i elementów budowlanych¹². Środowisko projektowe było zróżnicowane, jak pisał Edgar Norwerth: *na wojsko, we wszystkich jego odcinkach, pracują obecnie szerokie warstwy architektoniczne, od najstarszych i najsławniejszych, do najmłodszych przepojonych wielkim zapasem świeżej energii twórczej i dziarskich pomysłów, wszyscy, bez różnicy wyznań kierunkowych*¹³ (podkr. aut.). Rzeczywiście, wśród ponad stu sześćdziesięciu architektów zaangażowanych do współpracy znaleźli się zarówno przedstawiciele starszego pokolenia, reprezentujący konserwatywne poglądy na kształt architektury, jak też młoda generacja o przekonaniach modernistycznych¹⁴. Odzwierciedleniem tego niejednolitego kręgu projektantów były zróżnicowane formy architektoniczne, w pierwszych latach działalności Funduszu funkcjonujące równolegle; dopiero w latach trzydziestych na pierwszy plan wysunęły się rozwiązania modernistyczne. W rozwiązaniach nurtu tradycyjnego stosowano elementy w rodzaju boniowań, uproszczonych portyków przyściennych, frontonów i szczytów, w rozwiązaniach modernistycznych zastosowanie znajdowały zróżnicowanie zestawienia materiałowe, a w najbardziej radykalnym wariancie – skrajnie uproszczone, prostopadłościennymi bryły, operujące wyłącznie zróżnicowanymi układami i wykrojami otworów okiennych. Charakterystycznym i często stosowanym materiałem w rozwiązaniach modernistycznych była szara cegła cementowa, która stała się swego rodzaju znakiem firmowym inwestycji FKW. Elewacje szczytowe pozostawiano najczęściej bez otworów okiennych, co pozwalało na powiększenie kubatury przez dobudowę kolejnych modułów. Bardziej złożone rozwiązania stosowano rzadziej.

Przegląd realizacji na Kresach Wschodnich

Najbardziej zaniedbane pod względem mieszkaniowym były województwa wschodnie, na terenach byłego zaboru rosyjskiego znajdowało się bowiem niewiele mieszkalnych budynków wojskowych, głównie w obrębie twierdzy i większych skupisk koszarowych, były one także z reguły niskiej jakości; rosyjska kadra oficerska mieszkała najczęściej w kwaterach wynajmowanych w cywilnych domach prywatnych. Budowę obiektów w garnizonowych miastach kresowych traktowano zatem priorytetowo¹⁵. W sprawozdaniu z 1937 roku opublikowano wykaz miejscowości i obiektów, zrealizowanych do tego czasu¹⁶. Wśród 60 nazw miejscowości znajdują się 24 kresowe, a do 1939 roku liczba ta wzrosła do 29 (w wykazie nie uwzględniono podjętych w ostatnich latach inwestycji w Czortkowie, Kołomyi, Krzemieńcu i Słonimiu), zatem miejscowości kresowe stanowiły w zasadzie połowę całej listy. Jeśli

8. J. Chęciński, *Budownictwo wojskowe w Polsce (1918-1939)*, Warszawa 1966, s. 142-173.

9. *Działalność budowlana Funduszu Kwaterunku Wojskowego*, „Architektura i Budownictwo” 1929, nr 2-3, s. 65.

10. J. Chęciński, op. cit., s. 157.

11. *Sprawozdanie 1930-1933*, op. cit., s. 19.

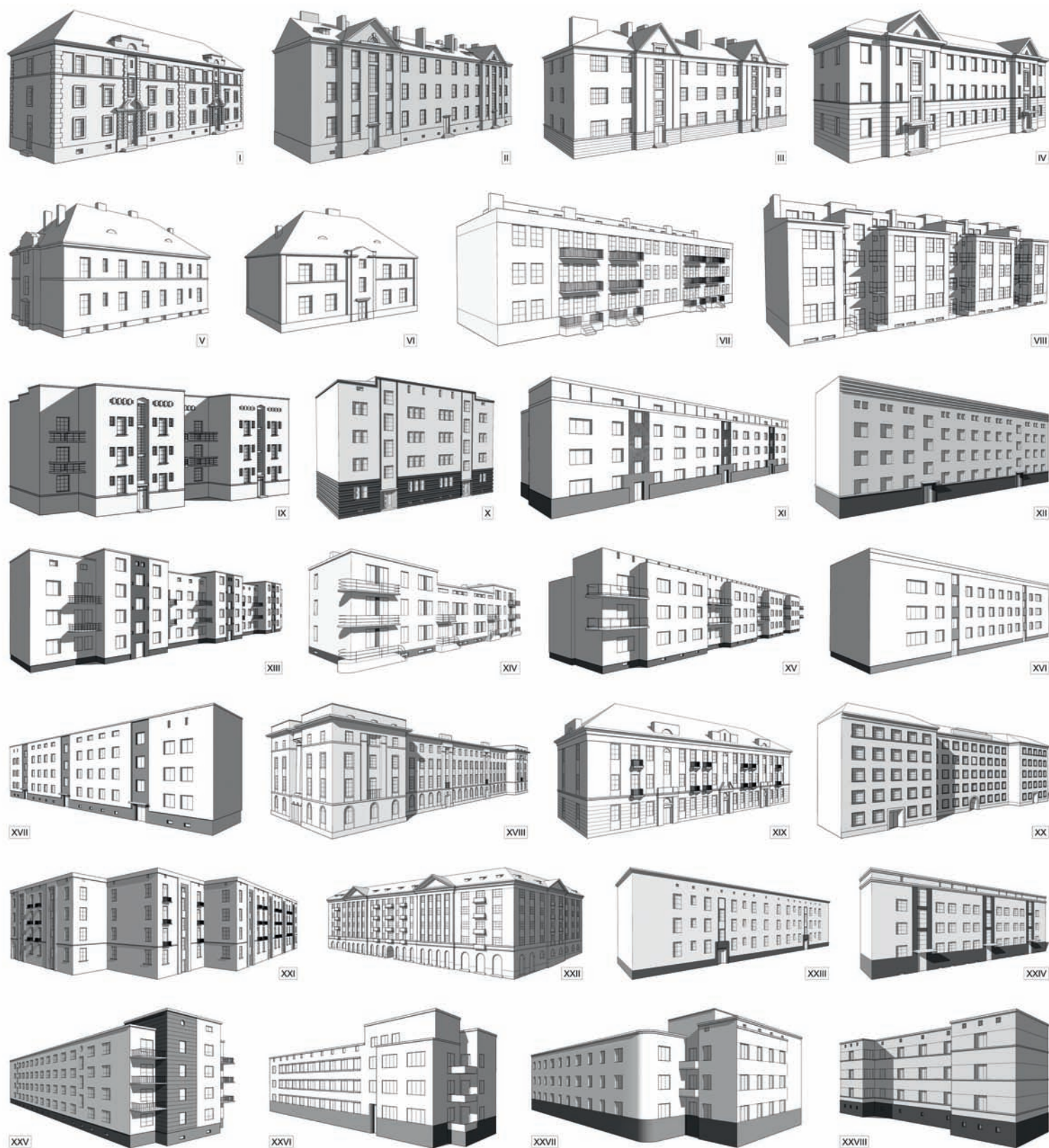
12. *Sprawozdanie 1927-1930*, op. cit., s. 26.

13. E. Norwerth, *Budownictwo wojskowe*, „Pion” 1933, nr 10, s. 4.

14. *Sprawozdanie 1927-1937*, op. cit., s. XXVI-XXVII.

15. *Sprawozdanie 1930-1933*, op. cit., s. 30.

16. *Sprawozdanie 1927-1937*, op. cit., s. 1-14.

2. Inwestycje FKW na Kresach Wschodnich (oprac. Michał Pszczółkowski)

2. MAF investments in the Eastern Borderlands (prepared by Michał Pszczółkowski)

natomiast porównamy liczbę indywidualnych inwestycji, to na 219 obiektów 130 – a więc 60% – powstało na Kresach Wschodnich. Konceptcje poszczególnych typów rozwiązań omawiam poniżej w kolejności powstawania, dla przejrzystości przypisując do nich rzymskie oznaczenia liczbowe, przedstawione na ilustracji numer 2.

Typ I – dom oficerski 12-rodzinny, proj. Tadeusz Obmiński, 1928 (il. 2, I). Został rozwiązany w duchu tradycyjnym, z zastosowaniem narożnych boniowań, okien ujętych opaskami, wejść podkreślonych portalami z barokizującymi naczółkami i wysokiego, czterospadowego dachu ze schodkowymi szczytami w osiach klatek schodowych. Ten typ

budynku Fundusz Kwaterunku Wojskowego zastosował sześciokrotnie: w Baranowiczach (ob. ul. Lenina 16), dwukrotnie w Nowej Wilejce (niezachowane) i trzykrotnie we Lwowie, gdzie powstało mini-osiedle wojskowe (ob. ul. Horodocka 276-280). Dwa obiekty z tego osiedla (ob. nry 276 i 280) zostały rozszerzone o dodatkową, trzecią sekcję, tworząc w rezultacie bloki 18-rodzinne¹⁷.

Typ II – dom podoficerski 18-rodzinny, proj. Bruno Zborowski i Aleksander Sygietyński, 1928 (il. 2, II). Nadano mu szatę uproszczonego neoklasycyzmu, z dachem dwuspadowym i osiami klatek schodowych podkreślonymi przyściennymi, wielkoporządkowymi portykami, zwieńczonymi trójkątnymi frontonami. To rozwiązanie zastosowano dziewięciokrotnie: raz w Baranowiczach (ob. ul. Fedko 1), raz w Krasnem (ob. bez adresu) w wersji 12-rodzinnej, obniżonej o 1 kondygnację, dwukrotnie w Wilnie (ob. ul. Kazliškių 15 i 19), przy czym tu domy powiększono do 36 mieszkań; dwukrotnie w Nowej Wilejce (ob. Wilno, ul. Parko 1 i 3) i trzykrotnie w Mołodecznie w wersji 12-rodzinnej (ob. ul. Chkalava 9 i 17, trzeci niezachowany)¹⁸.

Typ III – dom oficerski 12-rodzinny, proj. Bruno Zborowski i Aleksander Sygietyński, 1928 (il. 2, III). Pod względem formalnym stanowi układ podobny do typu II i także tutaj pojawiają się zdwojone lizeny w przyściennych portykach oraz poziomo boniowana strefa przyziemia. Zrealizowany został dziesięciokrotnie: w Wilnie (ob. ul. Rinktinės 33, w wersji 16-rodzinnej, podwyższony o jedną kondygnację), Prużanie (ob. bez adresu), Kobryniu (najprawdopodobniej niezachowany), Brześciu nad Bugiem (ob. ul. Bresckih dyvizij 15), Równem (ob. ul. Dubenska 7), Brzeżanach (ob. ul. Lepkyh, bez identyfikacji numeru), Dubnie (ob. ul. Grushevskogo 79) i Złoczowie (ob. ul. Shuhevycha 1, oba w wersji 16-rodzinnej) oraz dwukrotnie we Włodzimierzu Wołyńskim (ob. ul. Ustyluzka, bez identyfikacji numeru, drugi niezachowany)¹⁹.

Typ IV – dom podoficerski 18-rodzinny, proj. Władysław Polkowski, 1929 (il. 2, IV). Obiekt z poziomo boniowaną strefą wysokiego parteru jest również podobny do typu II. Zastosowanie znalazł siedem razy: w Tarnopolu (ob. ul. Hmelnyckiego 29) i Złoczowie (ob. ul. Sichovyh Strilciv 26, oba w wersji 24-rodzinnej, podwyższone o jedną kondygnację), Dubnie (ob. ul. Semydubka 3), dwukrotnie w Równem (ob. ul. Dubenska 4 i 5) i dwukrotnie w Grodnie (ob. ul. Zaharova 34 i 36)²⁰.

Typ V – dom podoficerski 8-rodzinny (1929), proj. Wacław Borowiecki, 1929 (il. 2, V). To niewielki, skromnie rozwiązany budynek o cechach stylowych ograniczonych do czterospadowego dachu i szczytu akcentującego pion klatki schodowej. W tym przypadku przyjęto odmienny układ –funkcjonalny, wejście na

klatkę schodową umieszczając w elewacji szczytowej. Projekt ten został zastosowany czterokrotnie: dwukrotnie w Pińsku i dwukrotnie w Samborze (wszystkie najprawdopodobniej niezachowane)²¹.

Typ VI – dom oficerski 4-rodzinny, proj. Wacław Borowiecki, 1929 (il. 2, VI). Pod względem architektonicznym był zbliżony do typu V, także zastosowanie znajdując w tych samych miejscowościach. Razem z typem V tworzył mini-osiedla w Pińsku i Samborze (wszystkie najprawdopodobniej niezachowane)²².

Typ VII – dom podoficerski 12-rodzinny, proj. Bohdan Lachert, Józef Szanajca i Włodzimierz Winkler, 1928 (il. 2, VII). Obiekt rozwiązano w duchu modernistycznym, zaopatrując go m.in. w płaski dach i balkony z metalowymi balustradami. Wybudowany został w Kowlu (niezachowany)²³.

Typ VIII – dom podoficerski 18-rodzinny, proj. Bohdan Lachert, Józef Szanajca i Włodzimierz Winkler, 1929 (il. 2, VIII). To budynek modernistyczny, złożony z przenikających się, kubicznych brył o płaskich dachach urozmaiconych balkonami z metalowymi balustradami. Koncepcję tę realizowano dwukrotnie: w Kowlu (niezachowane) i Stanisławowie (ob. Iwano-Frankiowski, ul. Nacionalnoi Gvardiyi 1)²⁴.

Typ IX – dom podoficerski 12-rodzinny, proj. Włodzimierz Padlewski 1929 (il. 2, IX). Obiekt modernistyczny, z klatkami schodowymi doświetlonymi za pomocą okien-termometrów, został urozmaicony elementami nurtu art déco. Zastosowanie znalazł w Stanisławowie (ob. Iwano-Frankiowski, ul. Chornovola 117)²⁵.

Typ X – dom podoficerski 16-rodzinny, proj. Kazimierz Tołłoczko, 1929 (il. 2, X). Ten modernistyczny obiekt, z parterem i pionami klatek schodowych podkreślonymi okładziną ceglana, w partii parteru w układzie sztrabowanym, został zastosowany trzykrotnie: raz w Lidzie (najprawdopodobniej niezachowany) i dwukrotnie w Brześciu nad Bugiem (ob. ul. Krasnogvardeyskaya 6, drugi niezachowany)²⁶. Za sprawą pomyłki w opracowaniu źródłowym²⁷ projekt ten w literaturze przedmiotu błędnie lokalizuje się także w Wilnie²⁸.

Typ XI – dom podoficerski 21-rodzinny, proj. Jan Henryk Kukulski, 1933 (il. 2, XI). Projekt rozwiązano w duchu modernistycznym, z płaskim dachem i pionami klatek schodowych, podkreślonymi sztrabowaną okładziną klinkierową. Został zrealizowany pięć razy: w Postawach (ob. ul. Stankevicha 4), Baranowiczach (najprawdopodobniej niezachowany), Brześciu nad Bugiem (niezachowany) i dwukrotnie w Mołodecznie (ob. ul. Masherava 2 i 17)²⁹.

21. Ibidem, s. 8, 10.

22. Ibidem.

23. Ibidem, s. 5.

24. Ibidem, s. 5, 11.

25. Ibidem, s. 11.

26. Ibidem, s. 2, 6.

27. *Budownictwo wojskowe 1918-1935*, A. Król (red.), t. II, Warszawa 1935, s. 470.

28. E. Małachowicz, *Architektura dwudziestolecia międzywojennego w Wilnie*, w: *Architektura i urbanistyka w Polsce 1918-1978*, W. Puget (red.), Warszawa 1989, s. 135.

29. *Sprawozdanie 1927-1937*, op. cit., s. 1, 2, 7, 9.

17. Ibidem, s. 1, 6; *Działalność budowlana...*, op. cit., s. 50-52; współczesne lokalizacje adresowe na podstawie własnych ustaleń (także dalej).

18. *Sprawozdanie 1927-1937*, op. cit., s. 1, 6, 7, 8, 13.

19. Ibidem, s. 2, 3, 5, 9, 10, 13.

20. Ibidem, s. 3, 4, 10, 11, 13.

Typ XII – dom oficerski 21-rodzinny, proj. Leopold Toruń, 1935 (il. 2, XII). Był to modernistyczny budynek, z płaskim dachem, klinkierową okładziną przyziemia i sztrabowanym gzymsem wieńczącym. Rozwiązanie takie zastosowano pięciokrotnie: w Łucku (ob. ul. 8-go Bereznya 12) i Gródku Jagiellońskim (najprawdopodobniej niezachowany) oraz trzykrotnie w Brześciu nad Bugiem (ob. ul. Zhukava, bez identyfikacji numerów)³⁰.

Typ XIII – dom podoficerski 36-rodzinny, proj. Bronisław Handelsman-Targowski, 1935 (il. 2, XIII). Ten typ układu to modernistyczna koncepcja, złożona z przenikających się brył, z pionami klatek schodowych podkreślonymi klinkierową okładziną. Zastosowanie znalazła w Wilnie (niezachowany)³¹.

Typ XIV – dom podoficerski 10-rodzinny, proj. Jan Lucjusz Szperling, 1936 (il. 2, XIV). Charakterystyczne elementy tego modernistycznego projektu to przestrzenie międzykienne licowane klinkierem i zaokrąglone balkony o metalowych balustradach, obejmujące narożniki. Został on zastosowany w Postawach (ob. ul. Stankevicha 3)³².

Typ XV – dom podoficerski 36-rodzinny, proj. Jerzy Makowiecki, 1936 (il. 2, XV). Ta modernistyczna koncepcja, złożona z przenikających się brył, z zaokrąglonymi balkonami w narożnikach, została zrealizowana w Lidzie (niezachowana)³³.

Typ XVI – dom podoficerski 24-rodzinny, proj. Tadeusz Baum, 1937 (il. 2, XVI). Jest to modernistyczny obiekt, z pionami klatek schodowych podkreślonymi klinkierową okładziną, zastosowany czterokrotnie: raz w Kobryniu (najprawdopodobniej niezachowany) i trzykrotnie w Brześciu nad Bugiem (ob. ul. Zhukava, bez identyfikacji numerów)³⁴.

Typ XVII – dom podoficerski 27-rodzinny, proj. Kazimierz Tołłoczko, 1937 (il. 2, XVII). W tym przypadku pionami klatek schodowych podkreślono okładziną o innym wątku. Ta modernistyczna koncepcja doczekała się czterokrotnej realizacji: raz w Łucku (ob. ul. 8-go Bereznya 24) i trzy razy w Brześciu nad Bugiem (ob. ul. Zhukava, bez identyfikacji numerów)³⁵.

Trzeba w tym miejscu wspomnieć, że wymienione koncepcje powtarzalne wykorzystywane były także w pozostałej części kraju. Projekt Tadeusza Obmińskiego z 1928 r. (typ I) znalazł zastosowanie w Białej Podlaskiej, w Chełmie i w Radomiu. Projekt Bruno Zborowskiego i Aleksandra Sygietyńskiego (typ II) wykorzystano w Białej Podlaskiej, Radomiu, Piotrkowie i Częstochowie. Najczęściej stosowany był projekt Bruno Zborowskiego i Aleksandra Sygietyńskiego na dom oficerski 12-rodzinny (typ III), który zrealizowano w Białej Podlaskiej, Włodawie, Puławach, Sandomierzu, Jarosławiu, Kutnie, Brodnicy i Inowrocławiu. Popularny był również projekt Kazimierza Tołłoczki (typ X), zastosowany w Suwałkach, Grajewie, Lubli-

nie, Jarosławiu, Warszawie, Skierniewicach, Toruniu i Bydgoszczy. Mniejszym wzięciem cieszyły się pozostałe rozwiązania: typ IV znajdujemy w Kutnie i Puławach; V i VI zastosowano w Kielcach; VII i VIII w Płocku; IX w Przemyśle, XIII i XV w Modlinie, XIV w Kielcach, a XVI w Legionowie³⁶.

Poza wykorzystywanymi powtarzalnie projektami typowymi, na obszarze Kresów Wschodnich powstawały także rozwiązania indywidualne, przeznaczone do jednorazowego zastosowania w określonym miejscu i lokalizacji. Także i tutaj pojawiały się zróżnicowane rozwiązania stylowe. **Dom oficerski 40-rodzinny we Lwowie** przy ob. ul. Horodockiej 42 (il. 2, XVIII) zaprojektowany został w 1928 r. przez Rudolfa Indrucha³⁷ w duchu tradycyjnym, z wejściami podkreślonymi wielkoporządkowymi pilastrami o stylizowanych kapitelach, z mocnymi akcentami w postaci narożnych ryzalitów, zwieńczonych attykami. W podobnym duchu stylowym powstał zaprojektowany w 1928 r. przez Leopolda Karasińskiego **dom oficerski 18-rodzinny w Tarnopolu**³⁸ przy ul. Gogolya 6 (il. 2, XIX), z boniowanym parterem oraz trzema wejściami podkreślonymi za pomocą portali i wystawek w ich osiach. Najbardziej monumentalny charakter w grupie obiektów o szacie konserwatywnej miał **dom oficerski 33-rodzinny we Wilnie** przy ob. ul. Vilniaus 9 (il. 2, XXII), zaprojektowany w 1934 roku przez Władysława Polkowskiego³⁹ – neoklasycystyczny, lekko tylko zmodernizowany, z płasko boniowanym parterem i przyściennymi portykami jońskimi w elewacjach.

Duch umiarkowanego modernizmu ujawnił się w większym stopniu w dwóch realizacjach lwowskich. **Dom oficerski 40-rodzinny** przy ob. ul. Rustaveli 30 (il. 2, XX), zrealizowany w zabudowie pierzejowej, powstał według projektu Mariana Nikodemowicza i Wilhelma Sawczyka z 1930 r.⁴⁰ Otrzymał dość surową, pozbawioną dekoracyjnych detali, symetryczną fasadę o dwóch skrajnych ryzalitach, z wejściami w postaci portali. Podobny charakter ma **dom podoficerski 56-rodzinny** przy ob. ul. Bortnyanskogo 34 (il. 2, XXI) z 1930 r., projektowany przez Stefana Bryłę – założony na planie litery L, z narożnikiem cofniętym w postaci uskoku i pionami klatek schodowych ujętymi w profilowane opaski.

Większość projektowanych indywidualnie obiektów to jednak rozwiązania w pełni modernistyczne. Do takich należy **dom podoficerski 24-rodzinny w Prużanie**, ob. ul. Dachnaya, bez ustalonego numeru (il. 2, XXIII) projektu Stanisława Wojciechowskiego z 1935 r.⁴¹, z pionami komunikacyjnymi i przyziemem podkreślonymi ceglanymi opaskami, następnie **dom podoficerski 16-rodzinny w Postawach**, ob. ul. Stankevicha 3 (proj. Jan Lucjusz Szperling, 1935)⁴² (il. 2, XXIV) modernistyczny, z pionami komunika-

30. Ibidem, s. 2, 4.

31. Ibidem, s. 13.

32. Ibidem, s. 9.

33. Ibidem, s. 6.

34. Ibidem, s. 2-5.

35. Ibidem, s. 2.

36. Ibidem, s. 1-14; tam również dane adresowe (przedwojenne).

37. Ibidem, s. 6.

38. Ibidem, s. 11.

39. Ibidem, s. 13.

40. Ibidem, s. 7.

41. Ibidem, s. 9.

42. Ibidem.

3. Trauguttowo, kolonia mieszkaniowa FKW, proj. Kazimierz Tołłoczko, 1936-1938 (źródło: Centralne Archiwum Wojskowe, Departament Budownictwa Ministerstwa Spraw Wojskowych 1918-1939, sygn. I.300.63.176)

3. Trauguttowo, MAF housing estate, designed by Kazimierz Tołłoczko, 1936-1938 (source: Central Military Archives, Department of Construction of the Ministry of Military Affairs 1918-1939, sign. I.300.63.176)

cyjnymi i przyziemiem podkreślonymi klinkierową okładziną, oraz **dom podoficerski 52-rodzinny we Lwowie**, ob. ul. Kleparivska 24 (proj. Kazimierz Tołłoczko, 1936)⁴³ (il. 2, XXV), złożony z dwóch przenikających się brył, z elewacjami skonstruowanymi materiałowo (szara cegła i sztrabowany klinkier). Dwa ściśle modernistyczne budynki wybudowano w 1937 roku w Czortkowie, oba na podstawie projektu Adama Knauffa⁴⁴. Wzniesione z białej, sylikatowej cegły, ze strefami przyziemia pokrytymi klinkierową okładziną, różnią się szczegółami: **dom podoficerski 12-rodzinny** przy ob. ul. Lesi Ukrayinky 2 (il. 2, XXVI) to układ przenikających się brył z zaokrąglonym narożnikiem, z kolei efekty plastyczne na elewacjach **domu podoficerskiego 30-rodzinnego** przy ob. ul. Lepkiego 4 (il. 2, XXVII) osiągnięto dzięki

zróżnicowanym wątkom ceglany. Przegląd modernistycznych domów FKW zamyka **dom podoficerski 24-rodzinny w Kołomyi**, ob. ul. Mocarta, bez ustalonego numeru (il. 2, XXVIII) z 1937 r., projektowany przez Jana Bagieńskiego⁴⁵ – z narożnymi ryzalitami, elewacjami artykułowanymi horyzontalnie i strefą przyziemia pokrytą klinkierową okładziną.

Budowa obiektów wielorodzinnych była główną domeną działalności Funduszu, budowano jednak także koszary, szpitale wojskowe, magazyny itp., wreszcie domy jednorodzinne, przeznaczone dla dowódców garnizonów. Na Kresach Wschodnich powstały jedynie dwa takie obiekty: w Mołodecznie i Postawach, oba zaprojektowane w 1935 roku w duchu awangardowego modernizmu – abstrakcyjne, przenikające się układy brył z asymetrycznie rozwiązanymi elewacjami, częściowo licowanymi okładziną klinkierową.

43. Ibidem, s. 7.

44. Ibidem, s. 3.

45. Ibidem, s. 5.

4. Inwestycje FKW – stan obecny: **a)** Postawy, dom podoficerski, ul. Stankevicha 3, proj. Jan Lucjusz Szperling, 1936 (fot. Uładzimir Sadouski, 2013); **b)** Brześć, dom podoficerski, ul. Krasnogvardeyskaya 6, proj. Kazimierz Tołłoczko, 1929 (fot. Michał Pszczółkowski, 2018); **c)** Tarnopol, dom podoficerski, ul. Hmelnyckiego 29, proj. Władysław Polkowski, 1929 (fot. Michał Pszczółkowski, 2019)

4. MAF investments – current condition: **a)** Pastavy, non-commissioned officers' house, 3 Stankevicha St., designed by Jan Lucjusz Szperling, 1936 (photo Uładzimir Sadouski, 2013); **b)** Brest, non-commissioned officers' house, 6 Krasnogvardeyskaya St., designed by Kazimierz Tołłoczko, 1929 (photo Michał Pszczółkowski, 2018); **c)** Ternopil, non-commissioned officers' house, ul. 29 Hmelnyckiego St., designed by Władysław Polkowski, 1929 (photo Michał Pszczółkowski, 2019)

Projekt domu w Mołodiecznie przy ob. ul. Buyło 1 wykonał Aleksander Kafarski⁴⁶, w Postawach (najprawdopodobniej niezachowany) – Czesław Wolff⁴⁷.

Obiekty mieszkaniowe były realizowane zwykle w pobliżu jednostek wojskowych, najczęściej jednak wtapiano je w zabudowę miejską. Dużych zespołów urbanistycznych o funkcji mieszkaniowej nie planowano, poza jednym wyjątkiem – **kolonią mieszkaniową w miejscowości Trauguttowo pod Brześciem nad Bugiem**, gdzie przy ob. ul. Zhukava (Brześć) powstało Centrum Szkolenia Obrony Przeciwlotniczej i Przeciwgazowej. W latach 1936-1938 wybudowano tu zespół szkolny i obiekty mieszkaniowe dla kadr⁴⁸ (il. 3) – była to jedyna realizacja tego rodzaju w skali całego kraju. Zrealizowany zespół zabudowy mieszkaniowej w typie modernistycznego osiedla składał się z dwóch wyraźnie wyodrębnionych części, obejmujących odpowiednio bloki mieszkaniowe dla oficerów i dla podoficerów. Poza domami dla wojskowych, zaplanowano tu hotel oficerski i podoficerski, obiekty mieszkaniowe dla cywilnych pracowników szkoły, sklep i tereny sportowe. Poszczególne obiekty zostały rozmieszczone wzdłuż ulic tworzących swobodny układ falisty. Proste, kubiczne bryły rozwiązano w duchu modernistycznym, operując zróżnicowanym materiałem budowlanym ze szczególnym uwzględnieniem szarej cegły i okładziny klinkierowej. Kolonia zachowała się w dość dobrym stanie – zdecydowana większość obiektów mieszkaniowych istnieje do dziś, choć w latach powojennych kontynuowano na tym terenie działalność inwestycyjną, w rezultacie pierwotny zamysł urbanistyczny jest w dużym stopniu zatarty.

mujących odpowiednio bloki mieszkaniowe dla oficerów i dla podoficerów. Poza domami dla wojskowych, zaplanowano tu hotel oficerski i podoficerski, obiekty mieszkaniowe dla cywilnych pracowników szkoły, sklep i tereny sportowe. Poszczególne obiekty zostały rozmieszczone wzdłuż ulic tworzących swobodny układ falisty. Proste, kubiczne bryły rozwiązano w duchu modernistycznym, operując zróżnicowanym materiałem budowlanym ze szczególnym uwzględnieniem szarej cegły i okładziny klinkierowej. Kolonia zachowała się w dość dobrym stanie – zdecydowana większość obiektów mieszkaniowych istnieje do dziś, choć w latach powojennych kontynuowano na tym terenie działalność inwestycyjną, w rezultacie pierwotny zamysł urbanistyczny jest w dużym stopniu zatarty.

Stan zachowania

Część budynków FKW na Kresach Wschodnich uległa zniszczeniu w wyniku działań wojennych lub w okresie powojennym. Należą do nich m.in. domy

46. Ibidem, s. 7.

47. Ibidem, s. 9.

48. С. Кивачук, А. Березюк, op. cit., s. 203.

5. Inwestycje FKW – stan obecny: **a)** Łuck, dom oficerski, ul. 8-go Bereznya 12, proj. Leopold Toruń, 1935 (fot. Michał Pszczółkowski, 2018); **b)** Lwów, dom podoficerski, ul. Bortnyanskogo 34, proj. Stefan Bryła, 1930 (fot. Michał Pszczółkowski, 2018); **c)** Mołodeczno, dom dowódcy, ul. Buyło 1, proj. Aleksander Kafarski, 1935 (fot. Michał Pszczółkowski, 2019)

5. MAF investments – current condition: **a)** Lutsk, officers' house, 12 8-go Bereznya St., designed by Leopold Toruń, 1935 (photo Michał Pszczółkowski, 2018); **b)** Lviv, non-commissioned officers' house, 34 Bortnyanskogo St., designed by Stefan Bryła, 1930 (photo Michał Pszczółkowski, 2018); **c)** Mołodeczno, commander's house, 1 Buyło St., designed by Aleksander Kafarski, 1935 (photo Michał Pszczółkowski, 2019)

6. Inwestycje FKW – stan obecny: **a)** Stanisławów, dom podoficerski, ul. Nacjonalnoi Gvardiyy 1, proj. Bohdan Lachert, Józef Szanajca i Włodzimierz Winkler, 1929 (fot. Michał Pszczółkowski, 2021); **b)** Lwów, dom podoficerski, ul. Kleparivska 24, proj. Kazimierz Tołłoczko, 1936 (fot. Michał Pszczółkowski, 2021); **c)** Czortków, dom podoficerski, ul. Lesi Ukrayinky 2, proj. Adam Knauff, 1937 (fot. Michał Pszczółkowski, 2021)

6. MAF investments – current condition: **a)** Ivano-Frankivsk, non-commissioned officers' house, 1 Nacjonalnoi Gvardiyy St., designed by Bohdan Lachert, Józef Szanajca and Włodzimierz Winkler, 1929 (photo Michał Pszczółkowski, 2021); **b)** Lviv, non-commissioned officers' house, 24 Kleparivska St., designed by Kazimierz Tołłoczko, 1936 (photo Michał Pszczółkowski, 2021); **c)** Chortkiv, non-commissioned officers' house, 2 Lesi Ukrayinky St., designed by Adam Knauff, 1937 (photo Michał Pszczółkowski, 2021)

w Nowej Wilejce (typ I), Włodzimierzu Wołyńskim (III), Kobryniu (III i XVI), Pińsku i Samborze (V i VI), Kowlu (VII i VIII), Lidzie i Brześciu (X), Baranowiczach i Brześciu (XI), Wilnie (XIII), Lidzie (XV). Większość jednak zachowała się do dziś, chociaż ich stan obecny i kondycja są zróżnicowane. Część obiektów jest w dobrym stanie, są otoczone właściwą opieką, a ich forma nie odbiega od oryginalnej. Do takich należy dom w Wilnie przy ob. ul. Vilniaus 9 (XXII) i Postawach przy ob. ul. Stankevicha 3 (XIV, il. 4a). Inne zachowały się do dziś w niezmienionym kształcie, jednak wieloletni brak bieżącej opieki (nie licząc doraźnych, prowizorycznych napraw) powoduje, że ich stan techniczny pozostawia wiele do życzenia. Przykładem są obiekty w Brześciu, ob. ul. Krasnogvardeyskaya 6 (X, il. 4b) i Tarnopolu, ob. ul. Hmelnyckiego 29 (IV, il. 4c i XIX). Stan techniczny większości pozostałych obiektów można określić jako dość dobry, negatywny wpływ na jakość architektoniczną mają jednak charakterystyczne dla krajów byłego Związku Radzieckiego, powszech-

nie praktykowane zjawiska w rodzaju współczesnych, plastikowych wiat nad wejściami, zewnętrznych klimatyzatorów i anten satelitarnych, zewnętrznych klatek schodowych, a zwłaszcza zabudowanych balkonów, przekształcanych w ogrody zimowe najczęściej przy użyciu przypadkowych materiałów budowlanych (il. 5 a-c). Takie działania są podejmowane indywidualnie przez lokatorów mieszkań bez koordynacji w skali budynku. Problem ten dotyczy niemal każdego z obiektów FKW; modernistyczne, oszczędne bryły pozbawione dekoracyjnego detalu nie są postrzegane w kategoriach wartości zabytkowej, z reguły nie figurują w rejestrach obiektów zabytkowych i jako takie nie podlegają tamtejszym ustawom o ochronie zabytków (i tak mającym zresztą ograniczoną skuteczność), ich wartość architektoniczna nie jest także dostrzegana przez użytkowników, w rezultacie takie działania są podejmowane bardzo często.

Obiekty FKW do dziś pełnią zwykle funkcję domów wielorodzinnych, ujawniają się w nich zatem

7. Inwestycje FKW – stan obecny: **a)** Nowa Wilejka, dom podoficerski, ul. Parko 1/3, proj. Bruno Zborowski i Aleksander Sygietyński, 1928 (fot. Michał Pszczółkowski, 2020); **b)** Stanisławów, dom podoficerski, ul. Chornovola 117, proj. Włodzimierz Padlewski, 1929 (fot. Michał Pszczółkowski, 2021); **c)** Łuck, dom podoficerski, ul. 8-go Bereznya 24, proj. Kazimierz Tołłoczko, 1937 (fot. Michał Pszczółkowski, 2018)

7. MAF investments – current condition: **a)** Naujoji Vilnia, non-commissioned officers' house, 1/3 Parko St., designed by Bruno Zborowski and Aleksander Sygietyński, 1928 (photo Michał Pszczółkowski, 2020); **b)** Ivano-Frankivsk, non-commissioned officers' house, 117 Chornovola St., designed by Włodzimierz Padlewski, 1929 (photo Michał Pszczółkowski, 2021); **c)** Lutsk, non-commissioned officers' house, 24 8-go Bereznya 24 St., designed by Kazimierz Tołłoczko, 1937 (photo Michał Pszczółkowski, 2018)

8. Inwestycje FKW – stan obecny: **a)** Mołodeczno, dom podoficerski, ul. Masherava 17, proj. Jan Henryk Kukulski, 1933 (fot. Michał Pszczółkowski, 2019); **b)** Baranowicze, dom oficerski, ul. Lenina 16, proj. Tadeusz Obmiński, 1928 (fot. Michał Pszczółkowski, 2018); **c)** Brześć, dom oficerski, ul. Brestskih dywizij 15, proj. Bruno Zborowski i Aleksander Sygietyński, 1929 (fot. Michał Pszczółkowski, 2018)

8. MAF investments – current condition: **a)** Mołodeczno, non-commissioned officers' house, 17 Masherava St., designed by Jan Henryk Kukulski, 1933 (photo Michał Pszczółkowski, 2019); **b)** Baranavichy, officers' house, 16 Lenina St., designed by Tadeusz Obmiński, 1928 (photo Michał Pszczółkowski, 2018); **c)** Brest, officers' house, 15 Brestskih dywizij St., designed by Bruno Zborowski and Aleksander Sygietyński, 1929 (photo Michał Pszczółkowski, 2018)

problemy konserwatorskie, typowe dla tego rodzaju zabudowy. Do takich należą m.in. zróżnicowane stolarki okienne, będące skutkiem indywidualnych wymian poszczególnych lokatorów – z tym zjawiskiem mamy do czynienia bodaj w większości przypadków (il. 6 a-c). Podobnie jak w przypadku zabudów balkonowych, także i te działania są podejmowane bez koordynacji z sąsiednimi mieszkaniami. Jedyne stolarki, które ulegają wymianie, to najczęściej okna klatek schodowych – jako dobro wspólne są traktowane jako „niczyje”, o ile więc nie zostały wymienione w czasach powojennych, stanowią oryginalną pozostałość z czasu budowy.

Powszechnie praktykowane w Polsce, kompleksowe termomodernizacje elewacji zewnętrznych nie są częste na terenach Białorusi i Ukrainy z racji dość wysokich kosztów takich inwestycji, podejmowane są natomiast na Litwie – takiemu zabiegowi uległy w ostatnich latach dwa bloki w Nowej Wilejce, ob. ul. Parko 1 i 3 (typ II, il. 7a). Na pozostałych ziemiach dawnych Kresów Wschodnich bywa natomiast, że termomodernizacje są podejmowane w odniesieniu do poszczególnych mieszkań, czego przykładem osiedle we Lwowie przy ob. ul. Horodockiej 276-280 (I), blok we Włodzimierzu przy ob. ul. Ustyluzkiej (III), w Stanisławowie przy ob. ul. Chornovola 117 (IX, il. 7b) czy w Łucku przy ob. ul. 8-go Bereznya 24 (XVII, il. 7c). Praktykuje się także malowanie elewacji jako rozwiązanie tańsze niż oczyszczenie. W przypadku elewacji pierwotnie ceglanych zacierą się w ten sposób oryginalna jakość formy, pomimo prób nawiązania do pierwotnego efektu poprzez pokrywanie szarej cegły farbą szarą lub białą, a klinkieru czerwoną czy różową – rezultatem jest co najwyżej imitacja; w ten sposób potraktowano blok w Mołodecznie przy ob. ul. Masherava 17 (XI, il. 8a). Bywa – jak w przypadku obiektów w Baranowiczach przy ob. ul. Lenina 16 (I, il. 8b) czy w Mołodecznie przy ob. ul. Chkalava 9 (typ II) – że elewacje są pokrywane barwami, które nie mają nic wspólnego z pierwotną kolorystyką, a celem takich działań jest dążenie do „postmodernizacji” formy architektonicznej na podobnej zasadzie, jak się to w Polsce robi z powojennymi blokami z wielkiej płyty. Rzadko natomiast zdarzają się całkowite przebudowy/rozbudowy, choć nie są zupełnie niespotykane. Przykładem jest dom w Brześciu nad Bugiem przy ob. ul. Brestskih dywizij 15 (III, il. 8c), nadbudowany o dwie kondygnacje i uzupełniony ryzalitami o współczesnej formie. W nadbudowie czytelna jest wprawdzie chęć nawiązania do pierwotnej formy, uzyskany efekt daleki jest jednak od satysfakcjonującego.

Podsumowanie

Pewnym podsumowaniem działalności FKW, a zarazem podkreśleniem wartości architektonicznej realizowanych przez Fundusz obiektów mogą być słowa Edgara Norwertha: *przy najdalej idącej oszczędności, pozostając zawsze w ramach ścisłej i ograniczonej użyteczności, [architektura ta] potrafiła wybić*

się z ponurych szablonów przedwojennych na szeroką drogę lekkiej i żywej, mieniającej się i elastycznej, dostosowanej do czasu i miejsca – prawdziwie funkcjonalnej architektury. W kompletnym braku z góry powziętej doktryny, martwych dogmatów, ustalenia skostniałych typów – odczuwa się żywy strumień

ciągłych poszukiwań, ostrożnego narzucania nowych i świeżych form, które nigdy nie bywają i nie mogą być ostatecznie i raz na zawsze znalezione⁴⁹.

49. E. Norwerth, *Budownictwo wojskowe*, „Pion” 1933, nr 10, s. 4.

Bibliografia

- *Budownictwo wojskowe 1918-1935*, A. Król (red.), t. I-II, Warszawa 1935
- Chęciński J., *Budownictwo wojskowe w Polsce (1918-1939)*, Warszawa 1966, s. 142-173
- *Domy mieszkalne Funduszu Kwaterunku Wojskowego. Sprawozdanie 1927-1930*, Warszawa 1930
- *Domy mieszkalne Funduszu Kwaterunku Wojskowego. Sprawozdanie 1930-1933*, Warszawa 1933
- *Działalność budowlana Funduszu Kwaterunku Wojskowego*, „Architektura i Budownictwo” 1929, nr 2-3, s. 41-84
- Кивачук С., Березюк А., Траугуттово в Бресте (1938–39 гг.): градостроительные и архитектурно-планировочные особенности, [w:] *Архитектура во времени и пространстве: материалы международной научно-практической конференции, 29 апреля 2021 г.*, Минск 2021, s. 64–67
- *Klucz do kwatery. Historia mieszkalnictwa wojskowego w Polsce*, Warszawa 2014
- Łobocki J. M., *Architektura militaris polona 1918-1978*, [w:] *Architektura i urbanistyka w Polsce 1918-1978*, W. Puget (red.), Warszawa 1989, s. 93-107
- Małachowicz E., *Architektura dwudziestolecia międzywojennego w Wilnie*, [w:] *Architektura i urbanistyka w Polsce 1918-1978*, W. Puget (red.), Warszawa 1989, s. 121-141
- Mańkowski B., *Recenzje i krytyki. „Domy mieszkalne Funduszu Kwaterunku Wojskowego”*, „Czasopismo Techniczne” 1935, nr 9, s. 150-151
- Михайлишин О., Розвиток типології житла на Волині у 1920-30-х роках на прикладі забудови кварталів для військовослужбовців, [w:] *Сучасні проблеми архітектури та містобудування*, М. Дьомін (red.), Луцьк 2009, s. 380-390
- Norwerth E., *Budownictwo wojskowe*, „Pion” 1933, nr 10, s. 4-5
- Панченко Т., Кивачук С., Жилые планировочные образования 1930-х гг. в Западных регионах, [w:] *Архитектура: сборник научных трудов*, А. Сардаров et al. (red.), Минск 2023, s. 58-64
- Pszczółkowski M., *Kresy nowoczesne. Architektura na ziemiach wschodnich II Rzeczypospolitej 1921-1939*, Łódź 2016
- *Sprawozdanie Funduszu Kwaterunku Wojskowego 1927-1937* (dalej: *Sprawozdanie 1927-1937*), Warszawa 1938
- Szmelter A., *Wielorodzinny dom mieszkalny Funduszu Kwaterunku Wojskowego dla oficerów przy ulicy Koszykowej w Warszawie projektu Romualda Gutta i Józefa Jankowskiego, 1931-33. Urbanistyka i architektura*, „Studia do Dziejów Architektury i Urbanistyki w Polsce” 2022, nr 5, s. 87-113
- Wagner A. A., *Architektura mieszkaniowa Warszawy w okresie międzywojnia na przykładzie realizacji Spółdzielni Budowlano-Mieszkaniowych, Funduszu Kwaterunku Wojskowego i Warszawskiej Spółdzielni Mieszkaniowej, powstałych w rejonie Pola Mokotowskiego*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki” 2021, nr 2, s. 70-74